

Rozdział 16

Róża Milic-Czerniak

NADMIERNE ZADŁUŻENIE, NIETYCZALNOŚĆ GOSPODARSTW DOMOWYCH I UPADŁOŚĆ KONSUMENCKA

Wstęp

Dynamiczny wzrost kredytów i ich udział w majątku gospodarstw domowych³⁹⁰ przy jednoczesnym nasileniu się turbulentnych warunków funkcjonowania gospodarstw domowych, wzroście niepewności, kryzysów wywołuje coraz częściej sytuację nieradzenia sobie z „wiązaniami końca z końcem” oraz problemy z terminowym spłacaniem zobowiązań finansowych, prowadzące do nadmiernego zadłużenia. Sprzyja mu pełen asymetrii rynek kredytów, a głównie asymetrii: informacji, wiedzy, potrzeb, negocjacji, a także asymetrii pozycji prawnej. Generują one bezpośrednio lub pośrednio zagrożenia dla budżetu gospodarstw domowych. Prace Komisji Europejskiej od lat 90. XX w. koncentrują się, w myśl dewizy, że kredyt nie powinien być pułapką, na zapobieganiu nadmiernemu zadłużeniu oraz rehabilitacji dłużników poprzez ograniczanie różnych wymiarów asymetrii³⁹¹.

1. Pojęcie, rodzaje i przyczyny nadmiernego zadłużenia

Proces korzystania z kredytu kończy się najczęściej wraz ze spłatą ostatniej jego raty i odbywa się bez dodatkowych czynności, szczególnie wtedy, gdy kredytobiorca korzysta np. ze zlecenia stałego. Znacznie się jednak wydłuża i komplikuje, gdy występują systematyczne, długoterminowe zakłócenia w spłacie rat kredytowych, wywołane brakiem środków finansowych na ich regulowanie, a więc

³⁹⁰ W latach 2000–2020 majątek netto na 1 osobę dorosłą w Polsce wzrósł 4-krotnie, a zobowiązania 14-krotnie, przez co udział zobowiązań w majątku netto wzrósł z 3proc. do 12proc.. *Global Wealth Databook 2021*, Credit Suisse, Research Institute, June 2021, <https://www.global-wealth-databook-2021.pdf>, dostęp: 11.02.2022.

³⁹¹ J. Korte, *Credit should not be a trap. How to prevent over-indebtedness*, <https://www.caritas.eu/how-to-prevent-over-indebtedness/>, dostęp: 20.01.2022.

w sytuacji tzw. nadmiernego zadłużenia (*over-indebtedness*). Występuje ono wtedy, gdy część dochodów gospodarstw domowych, pozostająca po uiszczeniu podstawowych wydatków oraz zgromadzony majątek nie wystarczają na spłatę zobowiązań finansowych.

W definicjach nadmiernego zadłużenia Komisji Europejskiej podkreśla się, że jest to sytuacja, w której niemożliwe jest uregulowanie wszystkich zobowiązań finansowych i stałych wydatków nawet wtedy, gdy gospodarstwo domowe sięgnie po swoje finansowe i rzeczowe aktywa. Stąd nadmiernie zadłużone (*over-indebted*) gospodarstwo domowe to takie, którego aktualne i przewidywalne zasoby są niewystarczające do wypełnienia zobowiązań finansowych³⁹².

Nadmierne zadłużenie może mieć, według W. Szpringera, charakter aktywny bądź pasywny³⁹³, czy nawet, jak dodaje B. Świecka, może stanowić „paradoks niewypłacalności”³⁹⁴. Ta ostatnia sytuacja jest szczególnie trudna dla gospodarstwa domowego, gdyż jest efektem przestępczego działania osób trzecich. Jej przykładem może być zaciągnięcie długów „na konto” poszkodowanego w oparciu o skradzione dokumenty. W latach 2008–2021 zanotowano 100 tys. prób wyłudzeń kredytów na łączną kwotę 5,3 mld zł z wykorzystaniem cudzych dokumentów³⁹⁵. Najlepszą ochroną przed kradzieżą tożsamości jest jak najszybsze zgłaszanie zgubionych lub skradzionych dokumentów do bazy Systemu Dokumentów Zastrzeżonych oraz korzystanie z systemu Blik Alert.

O aktywnym nadmiernym zadłużeniu mówimy wtedy, gdy gospodarstwo domowe zaciąga lekkomyślnie zobowiązania finansowe, nieadekwatnie do swojej sytuacji finansowej. Może ono być wynikiem pokusy nadużycia (*moral hazard*), a więc dążenia do maksymalizowania własnych korzyści, przy braku ponoszenia wszystkich negatywnych skutków swoich działań. Stanowi najczęściej wyraz świadomego życia zadłużonego ponad stan oraz braku poczucia odpowiedzialności. Dla aż 8% Polaków, jak wynika z badań przeprowadzonych w 2021 roku, spłata długów nie stanowi obowiązku moralnego³⁹⁶. Pasywne nadmierne zadłużenie wynika natomiast ze zdarzeń losowych, będących poza kontrolą kredytobiorcy, takich jak: choroba, rozwód, bezrobocie, a także gwałtownych zmian warunków spłacania rat kredytowych, jak wzrost stóp procentowych, kursu walutowego czy inflacja.

³⁹² *The over-debtedness of european households: updated mapping of the situation, nature and causes, effects and initiatives for alleviating its impact*, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/final-report-on-over-indebtedness-of-european-households-synthesis-of-findings_december2013_en.pdf, dostęp: 15.01.2022.

³⁹³ W. Szpringer: *Kredyt konsumencki i upadłość konsumencka na rynku usług finansowych UE*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2006, s. 30.

³⁹⁴ B. Świecka: *Niewypłacalność gospodarstw domowych. Przyczyny-skutki-przeciwdziałanie*, Difin, Warszawa 2009, s. 107.

³⁹⁵ *Raport o dokumentach infoDOK*, ZBP, „Newsletter aleBank” 29 styczeń 2022, <https://www.zbp.pl/getmedia/9f9c03e9-fb47-4fde-8e77-b6d85d99ee9d/infodok-2021-04-06-wydanie-46-sklad-210726-gko2>.

³⁹⁶ *Niespłacone długi ograniczają dostęp do wielu usług i produktów, nie tylko finansowych*, <https://alebanks.pl/niespłacone-dlugi-ograniczaja-dostep-do-wielu-uslug-i-produktow-nie-tylko-finansowych/?id=395622&catid=22869>, dostęp: 2.02.2022.

Często jest ono również skutkiem zbyt wysokich aspiracji co do poziomu konsumpcji, a sprzyjają mu niektóre produkty finansowe, jak np. karty płatnicze oraz coraz częściej także płatności odroczone przy zakupach on-line (BNPL – *buy now pay later* – kupuj teraz zapłać później).

Na umiejętność uwzględniania wpływu powyższych czynników na zmianę własnej sytuacji finansowej wpływają istotnie zmienne psychologiczne, a głównie nadmierny optymizm, który prowadzi do popełniania błędów poznawczych, polegających na nieuzasadnionej wierze we własną wiedzę (iluzja wiedzy), w zdolności i kontrolę (iluzja kontroli) nad zjawiskami losowymi. Szczególnie podatne na niedostrzeżenie ryzyka pod wpływem nadmiernego optymizmu są osoby młodsze, ze względu na mniejsze doświadczenie życiowe. Jedną z przyczyn popełniania błędów nadmiernego optymizmu jest stosowanie w procesie decyzyjnym heurystyki dostępności, czyli prognozowania prawdopodobieństwa przyszłych zdarzeń wyłącznie na podstawie własnych doświadczeń i informacji od bliskich³⁹⁷. W podejmowaniu decyzji obarczonych wysokim ryzykiem ważne jest zatem umiejętne korzystanie z obiektywnych opinii profesjonalnych doradców.

2. Wskaźniki nadmiernego zadłużenia

Identyfikacja gospodarstw domowych nadmiernie zadłużonych wymaga zastosowania określonych wskaźników, a więc w miarę prostego wskazania, które gospodarstwa nimi są lub mogą zostać. W literaturze najczęściej stosuje się takie wskaźniki jak: obciążenie spłatą zadłużeń dochodów miesięcznych; okres zaległości w spłacaniu zobowiązań; liczba zaciągniętych kredytów i pożyczek oraz subiektywne postrzeganie obciążenia – gospodarstwa domowe deklarujące, że spłaty ich zobowiązań stanowią "duże obciążenie budżetu domowego"³⁹⁸.

Szczególnie rozbudowana jest grupa wskaźników ujmujących relację zadłużenia do dochodów (DTI – *Debt to Income*; DSTI – *Debt-Service-to-Income*). Są to wskaźniki wyrażające stosunek zobowiązań kredytowych lub wszystkich zobowiązań finansowych do wysokości uzyskiwanych dochodów, najczęściej netto. Przydatność tych wskaźników wynika także z możliwości określenia górnej granicy zadłużenia, po przekroczeniu której mogą wystąpić perturbacje w spłacaniu zadłużenia. I tak, w przypadku kosztów obsługi kredytów mieszkaniowych DSTI ustalono tzw. wskaźniki:

- *front ratio* – relacja kosztów ponoszonych na potrzeby mieszkaniowe (raty kredytu hipotecznego) do dochodów nie powinna przekraczać 28%;
- *back ratio* – poziom kosztów obsługi wszystkich kredytów i pożyczek odniesiony do dochodów uważany jest za bezpieczny do 36%; do 42% za niebezpieczny;

³⁹⁷ A. Czerniak: *Housing market w: Rapacki R. (red), Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*, Routledge, London 2019, ss. 165–184.

³⁹⁸ A. Wałęga, G. Wałęga, R. Kowalski: *Warunki życia nadmiernie zadłużonych gospodarstw domowych w Polsce*, PWE, Warszawa 2021, ss. 87–92.

powyżej 42% za alarmujący, a przekraczający 50% sygnalizuje poważne kłopoty z wypłacalnością³⁹⁹.

Określono również współczynnik „złego” zadłużenia na cele konsumpcyjne (kredyty samochodowe, pożyczki, wykorzystane limity w kartach kredytowych i liniach kredytowych itp.) – relacja wartości zaciągniętych zobowiązań do dochodu netto nie powinna przekraczać 15%. Zakłada się bowiem, iż „dobre” kredyty (na mieszkanie, edukację), będą zwiększać majątek w przyszłości, a złe nie mają takiego wpływu.

W krajach zachodnich odróżnia się również zadłużenie kredytami zabezpieczonymi i niezabezpieczonymi. Te pierwsze uważa się za mniej ryzykowne, stąd zagrożenie utratą płynności może dotknąć w ich przypadku gospodarstwa domowe wydające ponad 50 proc. miesięcznego dochodu na całkowite spłaty kredytów, podczas gdy zagrożenie to może dotknąć gospodarstwa domowe spłacające kredyty niezabezpieczone już po przekroczeniu 25 proc. ich miesięcznego dochodu. Wynika to z faktu, że ryzyko związane z długami zabezpieczonymi może zostać zneutralizowane aktywami, stanowiącymi zabezpieczenie, a ponadto ich obsługa jest tańsza⁴⁰⁰. W Polsce udział gotówkowych kredytów niezabezpieczonych udzielonych w 2019 roku wyniósł średnio 70% (powyżej 15 tys. zł aż 80 proc.) kredytów konsumenckich⁴⁰¹. Warto przy tym podkreślić, iż największe zróżnicowanie w posiadaniu produktów bankowych przez konsumentów poszczególnych krajów unijnych występuje właśnie w odniesieniu do kredytów hipotecznych⁴⁰².

Wskaźniki DSTI są coraz częściej wprowadzane do jurysdykcji kredytowych. W ramach OECD aż 17 spośród 31 państw wchodzących w jej skład zdecydowało się ustanowić prawne wymogi dochodowe dla gospodarstw domowych w ramach badania zdolności kredytowej oraz włączono je do obowiązków sprawozdawczych. W Polsce przyjęły one formę rekomendacji KNF, a więc stały się elementem prawa miękkiego (tzw. *soft law*). Zgodnie z Rekomendacją S bank nie powinien udzielać kredytu zabezpieczonego hipotecznie, jeżeli po opłaceniu miesięcznej raty przez gospodarstwo domowe pozostałaby na przeżycie kwota niższa niż wynosi minimum socjalne⁴⁰³. W 2019 roku 40% kredytów mieszkaniowych zostało udzielonych przez badane banki przy kosztach utrzymania kredytobiorców na poziomie minimum socjalnego lub niższym, a dalsze 23% kredytów – przy kosztach utrzymania nie przekraczających 1,5 krotności minimum socjalnego⁴⁰⁴.

W Rekomendacji T natomiast podkreślono tylko, iż przy ocenie zdolności kredytowej klientów detalicznych, bank powinien szczególną uwagę zwracać na

³⁹⁹ L. Wells, *What is the best debt-to-income ratio for a mortgage?*, <https://www.bankrate.com/mortgages/why-debt-to-income-matters-in-mortgages/>, dostęp: 2.12.2021.

⁴⁰⁰ A. Wałęga, G. Wałęga, R. Kowalski: *Warunki życia nadmiernie ...*, op. cit.

⁴⁰¹ *Informacja na temat sytuacji sektora bankowego w 2019 roku*, UKNF, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Informacja_na_temat_sytuacji_sektora_bankowego_w_2019_r.pdf, dostęp: 3.12.2021.

⁴⁰² R. Milic-Czeraniak (red.): *Finanse osobiste*, Difin, Warszawa 2016, ss. 198–200.

⁴⁰³ *Rekomendacja S, dotycząca dobrych praktyk w zakresie zarządzania ekspozycjami kredytowymi zabezpieczonymi hipotecznie*, KNF Warszawa grudzień 2019.

⁴⁰⁴ *Informacja na temat sytuacji ...*, op. cit.

sytuację, gdy wskaźnik DSTI przekracza 40 % dla klientów o dochodach nieprzekraczających przeciętnego poziomu wynagrodzeń w danym regionie oraz 50% dla pozostałych klientów⁴⁰⁵. Przyjęte zatem ograniczenia dochodowe są relatywnie łagodne, nie chroniące dostatecznie gospodarstwa domowe przed nadmiernym zadłużeniem, szczególnie w sytuacji nagłego wzrostu rat kredytowych czy spadku dochodów gospodarstwa domowego.

Średnia wartość DSTI w sektorze bankowym dla kredytów mieszkaniowych wynosiła w 2020 roku 29%.⁴⁰⁶ Prawie jednak co czwarty złoty kredytu znajduje się w grupie DSTI pow. 40 proc., co oznacza znajdowanie się w stanie alarmującym, z tego co dziesiąty w grupie, w której DSTI przekracza 50%, co sygnalizuje potencjalne poważne kłopoty z wypłacalnością.

Jeszcze większe zagrożenie utraty płynności wystąpiło na koniec 2020 roku w portfelach kredytów konsumpcyjnych, w których tylko niespełna 29% stanowiły kredyty o DSTI nieprzekraczającym 20%. Wartość kredytów konsumpcyjnych, w przypadku których szacowany na koniec 2020 r. wskaźnik DSTI przekraczał 50%, wynosiła 23,3% (40 mld zł) wartości wszystkich kredytów konsumpcyjnych⁴⁰⁷.

3. Nadmierne zadłużenie i jego konsekwencje

Grono osób, które nie reguluje terminowo swoich zobowiązań finansowych systematycznie wzrasta. W 2010 roku było ich prawie 2 mln, a w 2020 roku rozszerzyło się do 2,8 mln osób. Ponad trzykrotnie wzrosło ich zadłużenie zaległe (z 25 mld zł do 81,4 mld zł), a średnie na osobę z 13 tys. zł do 29 tys. zł. W 2010 roku 5,2%, a w 2020 roku 9% dorosłych Polaków nie regulowało terminowo swoich zobowiązań⁴⁰⁸.

Przeważającą część stanowią dłużnicy pozakredytowi, których jest powyżej 2,2 mln, podczas gdy kredytowych niecałe 1,2 mln, a nieregulowane rachunki za różne usługi, a także alimenty, grzywny, koszty sądowe, opłaty karne za jazdę bez biletu oraz długi windykowane przez firmy windykacyjne wyniosły prawie 44,3 mld zł i stanowiły 54% całego zadłużenia. Prawie co czwarty dłużnik (22,6%) ma zatem jednocześnie zaległości pozakredytowe i kredytowe⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ Rekomendacja T, dotycząca dobrych praktyk w zakresie zarządzania ryzykiem detalicznych ekspozycji kredytowych, KNF, Warszawa 2013.

⁴⁰⁶ Informacja na temat sytuacji ..., op. cit.

⁴⁰⁷ Ibidem, s. 34.

⁴⁰⁸ Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka – listopad 2010 –14 edycja, InfoDług, https://www.zbp.pl/getmedia/48c39f76-31ef-4f05-9a21-88284dfb0d04/2010_11_InfoDlug, dostęp: 12.02.2022 oraz Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i niesolidnych dłużnikach – Marzec 2021 –41 edycja, InfoDług, <https://media.big.pl/publikacje/650730/infodlug-ogolnopolski-raport-o-zaległym-zadłużeniu-i-niesolidnych-dłużnikach-marzec-2021-41-edycja>, dostęp: 18.12.2021.

⁴⁰⁹ Ibidem.

Nieco wyższy wskaźnik nadmiernie zadłużonych osób dorosłych zaobserwować można w Unii Europejskiej, gdzie prawie jedna na dziesięć osób zalega z czynszem lub kredytem hipotecznym, rachunkami za media lub zakupem ratalnym. Na podobnym natomiast poziomie kształtuje się on w Niemczech, gdzie stosunek liczby niewypłacalnych dłużników do ogółu dorosłych obywateli Niemiec wyniósł 8,9%⁴¹⁰.

Średnia kwota zaległego zobowiązania przypadająca na osobę wynosiła w Polsce w 2020 roku 29 tys. zł. Wyższe średnie zaległości mają kredytobiorcy (31,3 tys. zł), podczas gdy przeciętny dług pozakredytowy wyniósł 19,7 tys. zł. Średnia wartość zaległego kredytu mieszkaniowego wynosiła 205 tys. zł, kredytu konsumpcyjnego 25 tys. zł, a na karcie kredytowej lub w rachunku bieżącym 5 tys. zł. Średnia wartość zaległości wynikających z prawomocnego wyroku sądowego z tytułem wykonawczym wynosiła 10,4 tys. zł. Zaległe zadłużenia są bowiem systematycznie przekazywane (sprzedawane) do firm windykacyjnych i funduszy sekurytyzacyjnych, co istotnie zmniejsza przeterminowane zadłużenie ujmowane w księgach bankowych oraz instytucjach niefinansowych.

Zdecydowana większość nadmiernie zadłużonych osób (61%, prawie 1,7 mln osób), ma do spłaty przeterminowane zobowiązania nieprzekraczające 10 tys. zł, prawie połowa do 5 tys. zł, a co czwarty winny jest do 2 tys. zł. Z badania zrealizowanego przez Quality Watch dla Rejestru Dłużników BIG InfoMonitor wynika, iż prawie połowa niesolidnych dłużników w Polsce nie daje sobie rady ze spłatą kwoty poniżej 5 tys. zł. Na pytanie: „Jak mocno musimy się zadłużyć, by przestać wierzyć, że uda nam się spłacić zobowiązania?” **ponad jedna czwarta badanych przyznała, że już 10 tys. zł powoduje u nich strach, że nie podołają ze spłatą (wśród osób starszych 37%).**⁴¹¹

Z badań przeprowadzanych przez CBOS wynika również, iż posiadanie zaległości w regulowaniu zobowiązań częściej niż pozostali deklarują respondenci o najniższych dochodach (poniżej 1000 zł na osobę), renciści. Są to najczęściej osoby posiadające długi, przy jednoczesnym braku oszczędności. Ponadto osoby żyjące bardzo biednie lub skromnie wyraźnie częściej niż pozostałe zadłużają się w parabankach (19%) oraz u osób prywatnych (7%).⁴¹²

Najczęściej artykułowanymi przez respondentów w 2019 roku przyczynami problemów ze spłatą zobowiązań, były: niespodziewane wydatki (20%); pochopne decyzje finansowe (18%); konieczność spłaty innych zobowiązań (14%); niski dochód (14%); zdarzenia losowe (13%); utrata pracy (8,3%); choroba w rodzinie (7,5%)⁴¹³.

⁴¹⁰ W. Korzycki, *W czasie pandemii spadła liczba zadłużonych Niemców*, .02.2022, aleBank.pl, „Atlas dłużników w Niemczech 2021”.

⁴¹¹ *Kiedy dług staje się zbyt dużym ciężarem*, <https://www.forbes.pl/finanse/jaki-musi-byc-dlug-by-zwzypic-w-mozliwosc-splaty-badania-big-infomonitor/53nfe35>, dostęp: 5.01.2022.

⁴¹² B. Roguska, *Oszczędności i długi Polaków w pierwszej połowie marca*, CBOS, Komunikat z Badań 2020 Nr 51, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_051_20.PDF, dostęp: 10.12.2021.

⁴¹³ A. Rowska-Sopel, *Zjawisko zadłużenia i jego związek z wybranymi czynnikami*, *Debiuty Naukowe Studentów Wyższej Szkoły Bankowej* 2019 Nr 19, ss. 199–217.

Na początku 2022 roku zaobserwowano wysoki wzrost odsetka gospodarstw domowych przewidujących duże problemy z obsługą swoich zobowiązań. Jest on wyższy niż po globalnym kryzysie w 2007 roku, co jest efektem szybkiego wzrostu stóp procentowych oraz kosztów utrzymania⁴¹⁴.

Nadmierne zadłużenie wywołuje szereg negatywnych konsekwencji w gospodarstwach domowych, a najczęściej są to:

- skutki ekonomiczno-finansowe, takie jak dodatkowe koszty, konieczność rezygnacji z wielu wydatków, itd., w skrajnych przypadkach prowadzące do wykluczenia finansowego, czy nawet samowykluczenia finansowego;
- społeczne konsekwencje, które mogą powodować nawet wykluczenie społeczne czy samowykluczenie społeczne;
- skutki psychologiczne – poczucie wstydu, intensywny stres, prowadzący do depresji, poczucia beznadziejności;
- prawne następstwa w postaci wszczynanych postępowań windykacyjnych lub sądowego stwierdzenia upadłości konsumenckiej.

Długi prowadzą do wykluczenia ekonomicznego i społecznego nie tylko osób nadmiernie zadłużonych, ale również najbliższego ich otoczenia.

4. Instytucjonalne sposoby pomocy wyjścia dłużnikom z nadmiernego zadłużenia

W sytuacji pojawienia się kłopotów ze spłatą zadłużenia kredytobiorcy podejmują wiele działań we własnym zakresie, takich jak redukcja różnych wydatków, podejmowanie dodatkowej pracy, korzystanie ze wsparcia najbliższych oraz mogą korzystać także z różnych form restrukturyzacji zadłużenia lub też z funduszu wsparcia przy spłacaniu kredytów mieszkaniowych, a przy braku możliwości dalszej spłaty kredytu mogą ogłosić upadłość konsumencką.

Restrukturyzacja należności polega na zmianie przez bank warunków spłaty kredytu na korzystniejsze dla kredytobiorcy czy inaczej na dostosowaniu spłat do możliwości dłużnika poprzez odroczenie spłat rat kredytowych (np. skorzystanie z wakacji kredytowych), wydłużenie okresu spłaty rat, obniżenie oprocentowania, udzielenie kredytu refinansowego i (lub) konsolidacyjnego, przesunięcie spłat wraz ze zmniejszeniem obciążeń (np. marży kredytu).

Konsolidacyjne kredyty konsumpcyjne stanowiły w 2020 roku 32% (54,6 mld zł) wszystkich kredytów konsumpcyjnych. Wartość bilansowa brutto kredytów konsolidacyjnych z utratą wartości stanowiła 12,6 proc. wartości portfela kredytów konsolidacyjnych.

⁴¹⁴ Polacy przewidują problemy z obsługą zobowiązań finansowych. Barometr obsługi zobowiązań ZPF i IRG SGH, <https://infowire.pl/generic/release/726732/polacy-przewidujaja-problemy-z-obsługa-swoich-zobowiazan-finansowych-najnowsze-wyniki-barometru-obsługi-zobowiazan-zpf-i-irg-sgh>, dostęp: 26.02.2022.

W latach 2019–2020 nastąpił istotny wzrost wartości kredytów mieszkaniowych objętych procesem restrukturyzacji z 9,1 mld zł na koniec 2018 r. do 17,3 mld zł na koniec 2019 r., z czego 3,4 mld zł to kredyty o statusie zagrożonych. Z wakacji kredytowych skorzystało w 2020 roku 722 tys. konsumentów. Przełożone przez nich raty dotyczyły kredytów o wartości 82 mld zł. Dodatkowo, ok. 17 tys. osób miało w zeszłym roku również ustawowe wakacje kredytowe (w ramach wsparcia w okresie pandemii).

Fundusz Wsparcia Kredytobiorców⁴¹⁵

Kredytobiorcy spłacający kredyt mieszkaniowy mogą liczyć od stycznia 2020 r. (w poprawionej wersji) na pomoc w spłacie długu z Funduszu Wsparcia Kredytobiorców. Mianowicie, jeśli posiadacz kredytu mieszkaniowego jest w trudnej sytuacji, to może dostać pożyczkę nieoprocentowaną na spłatę kredytu hipotecznego. Z funduszu można otrzymać maksymalnie 72 tysiące złotych (3 lata po 2 tys. zł miesięcznie). Następnie po dwuletniej przerwie pożyczka powinna być spłacana przez 12 lat (144 miesiące) w ratach 4 razy niższych niż wynosiły miesięczne dopłaty. Jeśli jednak korzystający ze wsparcia sumiennie spłacił 100 rat, to ostatnie 44 raty mogą zostać umorzone (max. 22 tys. zł). O wsparcie można składać wnioski do banku, jeżeli spełniony jest chociaż jeden z warunków:

- Utrata pracy jednego z kredytobiorców,
- Rata przekracza połowę dochodu gospodarstwa domowego,
- Dochód po potrąceniu raty nie przekracza kwot ustalonych według art. 8 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej.

Ze wsparcia nie można skorzystać m.in. wtedy, gdy posiada się (lub posiadało w ostatnich 6 miesiącach) więcej niż jedno mieszkanie lub dom, a utrata pracy wynika ze zwolnienia bez wypowiedzenia z winy pracownika, albo pracownik sam złożył wypowiedzenie, a także wtedy, umowa kredytu została już wypowiedziana.

Upadłość konsumencka

Upadłość konsumencka postrzegana jest jako koło ratunkowe dla osób i rodzin doświadczających problemów finansowych. W Stanach Zjednoczonych upadłość konsumencką wprowadzono już w 1800 roku, zaś w Europie w 1896 roku (w Holandii). W Polsce dopiero od 2003 roku dłużnicy niewypłacalni mogą wystąpić do sądu z wnioskiem o ogłoszenie upadłości konsumenckiej, a od marca 2020 roku mogą to uczynić na znacznie korzystniejszych warunkach⁴¹⁶.

⁴¹⁵ Ustawa o wsparciu kredytobiorców, którzy zaciągnęli kredyt mieszkaniowy i znajdują się w trudnej sytuacji finansowej z 14 października 2019, DZ.U. z 2019 poz. 2138.

⁴¹⁶ Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. Prawo upadłościowe, Dz.U. z 2003 poz. 535 ze zm.

Obecnie każde zgłoszenie upadłości przez dłużnika kończy się jej ogłoszeniem, a sąd rozstrzyga w jakiej wysokości i przez jaki okres, dłużnik będzie spłacał zobowiązania.

Na etapie złożenia wniosku o upadłość sąd nie bada już, czy dłużnik ponosi winę za swoją sytuację finansową, lecz wydaje postanowienie o ogłoszeniu upadłości i wyznacza syndyka. Niewłaściwe zachowania dłużnika, np. umyślne zadłużanie się, są badane na etapie ustalenia planu spłat, a więc wtedy, gdy o postępowaniu upadłego dłużnika będą mogli wypowiedzieć się również jego wierzyciele. Stopień winy znajduje odzwierciedlenie w długości okresu spłat. Sąd, analizując sytuacje dłużników, kwalifikuje ich do jednej z 3 grup, a mianowicie zadłużonych, którzy:

1. nie doprowadzili do stanu niewypłacalności w sposób umyślny lub wskutek rażącego niedbalstwa (np. choroba, utrata pracy). Dla nich plan spłaty może zostać ustalony na okres do 36 miesięcy;
2. doprowadzili do swojej niewypłacalności umyślnie lub wskutek rażącego niedbalstwa. Plan spłaty ich wierzycieli może być ustalony na okres od 36 do 84 miesięcy (7 lat);
3. doprowadzili do swojej niewypłacalności w sposób celowy, w szczególności przez trwonienie majątku oraz nieregulowanie wymagalnych zobowiązań, lub ci, co do których sąd w ciągu ostatnich 10 lat umorzył całość albo część zobowiązań. Wcześniej zdarzenia te uniemożliwiały ogłoszenie upadłości, a według nowych przepisów mogą zdecydować o odmowie oddłużenia w postanowieniu kończącym postępowanie, co oznacza poddanie się rygorom postępowania upadłościowego, łącznie z likwidacją majątku, bez możliwości umorzenia zobowiązań.

Warto jednak dodać, że w szczególnych okolicznościach, takich jak ciężka choroba dłużnika czy śmierć jedyne go żywiciela rodziny, możliwe jest nawet całkowite umorzenie zobowiązań.

W latach 2009–2013 na 3035 wniosków o ogłoszenie upadłości konsumenckiej, ogłoszono ją tylko 88 razy (3%). W okresie od 1 stycznia 2015 do 24 marca 2020 roku połowa wniosków o upadłość była oddalana, gdyż wymogiem jej ogłoszenia była przesłanka, aby była ona niezawiniona przez dłużnika. W 2021 r. ogłoszono upadłość konsumencką w stosunku do 18 205 osób (wzrost w ciągu roku o 39%). Seniorzy w wieku 60 lat i więcej odpowiadają za 27% wszystkich upadłości konsumenckich⁴¹⁷.

Zdecydowanie się na ogłoszenie upadłości ma sens tylko przy wystąpieniu uzasadnionych sytuacji, np. w przypadku utraty kontroli nad sytuacją finansową, zaciągnięcia zobowiązań znacznie przewyższających możliwości ich spłaty na ustalonych warunkach, czy też trudnej sytuacji życiowej. Jej ogłoszenie powoduje

⁴¹⁷ *Upadłości konsumenckie w 2021 r.*, Centralny Ośrodek Informacji Gospodarczej, Warszawa 2022, https://www.coig.com.pl/files/pliki/Raporty/coig_upadlosci_firm_2021grudzien.pdf, dostęp: 22.02.2022.

wstrzymanie procesu windykacyjnego i postępowania egzekucyjnego. Upadłość konsumenta zmienia także sytuację dłużnika w BIG.

Warto pamiętać, iż niespłacone długi nie znikają, chociaż w większości przypadków przedawnienie długu następuje po upływie 6 lat. Po upływie terminu przedawnienia dług funkcjonuje nadal jako zobowiązanie naturalne, co oznacza, że wierzyciel dalej ma prawo upominać się o jego spłatę.

Podsumowanie

Zaciąganie kredytów, szczególnie na długi okres, jest sytuacją decyzyjną, której ryzyko i konsekwencje trudno optymalnie oszacować, szczególnie w okresach wzmożonej niepewności. Jednakże pożyczanie nie może stać się pułapką bez wyjścia.

Sposobem zapobiegania nadmiernemu zadłużeniu jest realizacja polityki likwidowania niekorzystnych dla konsumentów asymetrii rynkowych, bazującej na trzech głównych hasłach: informuj, edukuj i reguluj. Szereg nowych w ostatnich latach regulacji prawnych nakłada na banki i firmy pożyczkowe liczne obowiązki związane z warunkami udzielania i obsługi kredytów i pożyczek, zakresu i dostępności informacji, itd. Nie zawsze jednak te regulacje są konsekwentnie respektowane.

W celu efektywniejszego wsparcia osób nadmiernie zadłużonych należałoby wyodrębnić trzy ich segmenty:

1. Osoby o relatywnie wysokim zadłużeniu, posiadające kredyt hipoteczny, mające przejściowe kłopoty z regularną spłatą rat kredytowych;
2. Osoby o niskich dochodach, zadłużające się w celu realizacji elementarnych potrzeb konsumpcyjnych oraz zdrowotnych;
3. Osoby, zadłużające się, jak stwierdzają "nie po to, by spłacać kredyty", a więc z gruntu nieuczciwe, które jednak często trudno zidentyfikować.

Aktualnie najwięcej działań mających na celu ułatwienie sytuacji zadłużonych gospodarstw domowych jest wyraźnie zorientowanych na grupę pierwszą, a więc kredytobiorców mieszkaniowych (np. Fundusz Wsparcia Kredytowego).

Pomija się natomiast w wielu rozwiązaniach gospodarstwa zmuszone do zaciągania kredytów konsumpcyjnych, w których skumulowane są negatywne zdarzenia, a więc najuboższe, najmniej wyedukowane, najstarsze. Ich problemy wynikają z niskich dochodów oraz niskiego poziomu świadczeń społecznych oraz braku doradztwa osobistego. One są zmuszone do korzystania z najdroższych produktów kredytowych (bez możliwości negocjowania marży) oraz korzystania z usług firm pożyczkowych. Ich niespłacone zobowiązania ze względu na niskie kwoty oraz trudności w ich egzekwowaniu są relatywnie szybko przekazywane do firm windykacyjnych. One są w największym stopniu narażone na wykluczenie finansowe i społeczne. Pomoc dla nich powinna być zorientowana na stworzenie społecznego funduszu wsparcia czy funduszu pomocy najbardziej potrzebującym

oraz stworzenie możliwości korzystania z mikrofinansów (finansów dla najuboższych).

W przypadku grupy trzeciej szczególnie istotne jest eliminowanie wszelkich luk prawnych, sprzyjających dłużnikom nieuczciwym lub zaburzających równowagę pomiędzy wierzycielem a dłużnikiem. Nadmierna ochrona konsumentów, szczególnie niektórych ich segmentów, wprowadzana pod hasłami niwelowania asymetrii rynkowych, niesie z sobą ryzyko demoralizacji dłużników. Przykładem może być wprowadzenie przy egzekwowaniu niespłaconego długu kwoty wynagrodzenia wolnej od potrąceń na poziomie minimalnego wynagrodzenia za pracę, podczas gdy przy określaniu zdolności kredytowej uwzględnia się znacząco niższą kwotę minimum socjalnego.

W podejmowaniu decyzji abstrakcyjnych, o wysokim stopniu ryzyka, jakim są właśnie decyzje dotyczące zaciągania kredytów, należałoby stworzyć system doradztwa niezależnego, obiektywnego, bezinteresownego, jakim w niektórych krajach jest doradztwo dostępne w organizacjach konsumenckich czy też towarzystwach gospodarstw domowych. Współczesne formy doradztwa kredytowego powinny uwzględniać następstwa „życia na kredyt”, a więc wypełniać lukę wiedzy i własnych doświadczeń.

Poznanie zróżnicowanej sytuacji nadmiernie zadłużonych gospodarstw domowych wymaga prowadzenia systematycznych badań eksplanacyjnych. Na ich podstawie dopiero można precyzyjnie dostosować środki pomocowe dla różnych grup nadmiernie załужonych gospodarstw domowych.